

NOTES SOBRE EL MEGALITISME A EUSKAL HERRIA

J. A. Mujika
Xabier Peñalver

Introducció

La investigació del megalitisme al País Basc té una àmplia tradició des de finals del s. XIX, i són molts els treballs modèlics publicats. Entre els investigadors que s'han ocupat d'aquesta problemàtica trobem: J. Iturralde i Suit, F. Ansoleaga, T. Aranzadi, E. Eguren, J. M. Barandiarán, D. Edez, Medrano, J. Maluquer de Motes, J. Altuna, J. M. Apellániz, etc. Aquest últim, en la seva tesi, va deixar clares les bases per al coneixement de les èpoques amb ceràmica del País Basc. També es poden destacar els importants treballs de prospecció i catalogació de J. Elósegui, T. López Selles, F. Ondarra, així com les Cartes Arqueològiques de les diferents províncies i altres treballs puntuals.

Malgrat aquestes investigacions, el nostre desconeixement de molts aspectes del megalitisme, i en especial de l'entorn en què es desenvolupa, és gran. Hi ha prospeccions irregulars orientades a la recerca de jaciments paleolítics a les zones costaneres de Guipuzkoa i Biscaia que creen falsos buits, hi ha poques excavacions en algunes àrees, hi ha desconeixements dels hàbitats a l'aire lliure, hi ha poques datacions, així com estudis palinològics i paleoclimàtics limitats. Tot això, entre altres causes, origina freqüentment una visió deformada de la realitat.

Els monuments megalítics, com en altres àrees, han rebut a vegades noms relacionats amb tresors (Urrezuloko Armurea, Diruzulo), llegendes i personatges de caràcter mitològic (Mari, sepultura, moros, etc...) Així, Jentillarri (Pedra de gentils), Sorginetxe (casa de bruixes), Tartaleotxeta (casa de Tartalo) etcètera, en són exemples clars.

D'altres presenten l'arrel «trego», «triku», «treku», «trika», que J. M. Barandiarán considerava com a sinònims. Si bé el significat és poc clar, de vegades apareix vinculat als dòlmens. Per altra banda, el nom

d'alguns d'ells està relacionat amb la descripció d'accidents topogràfics (Beotegiko Murkoa, Urrezuloko Armura, Armorkora, etc.), segons J. M. Barandiarán (1950). Paraules com «almora» o «morcuero»* (amuntegament de pedres) a Araba i Nafarroa han servit per designar així mateix els dòlmens, si bé el seu origen s'hauria de buscar en paraules de l'euskera: «Almora» podria derivar de «almora» (cau) o potser de «armol» (pedregar al mig d'un camp). «Morcuero» estaria emparentat amb «ar-morkora» i «morko o murko» en la seva accepció de talús o marge. També, «armura» estaria relacionat amb «armora» (mur). Donem per suposat que l'arrel «ar-» fa referència a pedra.

Finalment i abans d'endinsar-nos en el tema, volem advertir que determinats aspectes han estat tractats molt superficialment degut a l'amplitud de matèries a desenvolupar en un espai tan breu. Per a l'estudi dels materials recomanem els treballs ja publicats al respecte.

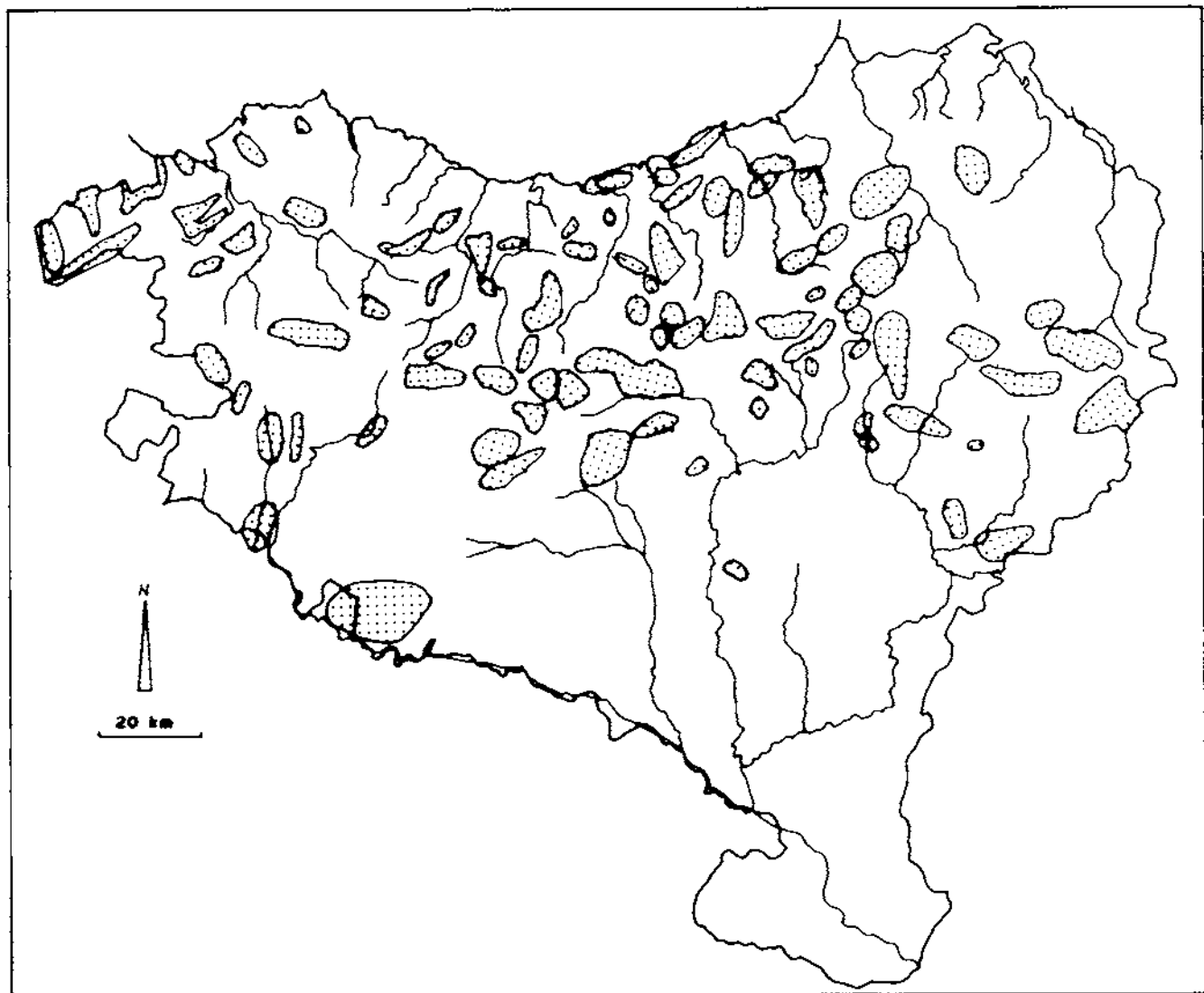
Situació geogràfica

Els dòlmens s'estenen per tot el país, malgrat que hi ha zones d'escassetat o buit, potser motivat, almenys en part, per l'estat actual de les investigacions.

En base a les alçades sobre el nivell del mar en què es localitzen, tal i com ho fa T. Andrés (1986), diferenciem un seguit d'àrees de concentració que desenvoluparem en tractar les formes de vida dels constructors d'aquests monuments.

Però, i en relació als enclavaments concrets que

* Aquests mots es podrien traduir per «talús» o «vedruna» (*N. del T.*).

Localització de les àrees dolmèniques a Euskal Herria.

ocupen respecte als accidents geogràfics i topogràfics, així com a factors humans, afegirem algunes notes breus.

La gran majoria dels dòlmens situats al nord de la divisòria d'aigües s'ubiquen tal i com apuntava J. M. Apellániz (1975) en turons suaus que fan de separació de petites divisòries d'aigües; molt pròxims a camins ramaders antics, de vegades d'unió entre mallades i sempre en zones de pastura.

Els situats al sud de la divisòria d'aigües i pertanyents a zones de muntanya, ocupen indrets semblants als anteriors a diferència dels dòlmens de la vall que són generalment pròxims als rius o a camins que uneixen les valls entre elles.

Per altra part, i segons dades aportades per J. J. Vivanco (1981) en el seu estudi dolmènic, l'alçada mitjana d'aquests monuments és de 865 m snm, moda corresponent a l'interval entre 950 m i 1.000 m snm, amb una desviació mitjana de totes les alçades respecte a la mitjana de 178 m.

Problemàtica de construcció

Per a la construcció de monuments megalítics semblen haver-se seguit una sèrie de pautes de manera més o menys constant al llarg d'amplis períodes, cosa que produeix una sensació d'homogeneïtat en aquest tipus de construccions. Si aprofundim una mica, però, observem petits matisos diferenciadors que fan de cadascun un petit món regit per un seguit d'elements que en condicionen l'aspecte formal i estructural.

No hi ha dubte de l'interès que aquesta gent va tenir per situar les seves construccions en zones de gran visibilitat, cosa que en fa possible la localització amb facilitat, i que permet des d'alguns monuments observar-ne d'altres situats a distàncies considerables. Per això es van escollir àrees favorables (divisòries d'aigües, turons, etcètera), llocs on el terreny està lleugerament més elevat, cosa que en moltes ocasions suposaria un estalvi important de feina en les

construccions en haver de completar només amb pedres i terra el que ja en part ofereix el relleu.

Sovint, abans de començar una construcció es talava i cremava la vegetació, segons sembla indicar la presència abundant de carbons en les bases d'alguns túmuls (Campas de Oletar, Campas W, etcètera).

A l'hora d'escollir els materials, amb algunes excepcions, s'han utilitzat els que ofereix el propi terreny, i en els casos en què s'ha realitzat aportació de materials, s'ha fet des de distàncies curtes (Ausokoi, Jentillarri E., Artzanburu, Aranzadi, Arzartarangaña, etc.). Generalment, el material aportat en zones de calisses, són arenisques.

Pel que fa a la construcció del propi monument, les lloses de les cambres i del corredor estan disposades verticalment, si bé de vegades es presenten inclinades cap a l'interior degut al pes de la coberta així com a diferents forces que actuen des de la cambra i el túmul. Hi ha, però, la possibilitat que en alguns casos aquesta inclinació sigui intencionada amb la finalitat de col·locar una coberta més petita, o fins i tot de no posar-n'hi.

Les dimensions de les lloses són diverses, de vegades domina l'alçada sobre la longitud, i en altres

aquesta sobre aquella. Tenim l'exemple de Intxusburu en què dues de les lloses arriben a alçades de 2,16 m i 2,30 m respectivament, mentre que en el dolmen de Beutegiko Murkoa, una de les lloses medeix 3,40 m de longitud. Avui és problemàtic saber si el constructor d'aquests monuments, en col·locar-les d'una manera o d'una altra, va voler diferenciar d'alguna manera aquestes cambres entre elles.

La profunditat a què s'introdueixen en el terreny bé amb un forat o bé amb una rasa, varia considerablement d'un monument a l'altre o fins i tot dintre d'un mateix monument. Per exemple, en el cas de la Txabola de la Hechicera, les lloses del corredor estan a menys profunditat que les de la cambra (J. M. Apellániz, 1978). En altres ocasions aquestes lloses només recolzen sobre el terreny i la consolidació s'aconsegueix per diferents sistemes: a Intxusburu, en el fons de la cambra hi havia unes lloses que cobrien el terra i que servien per subjectar les lloses laterals, mentre que a La Txabola de la Hechicera hi havia grans carreus fent de cunya entre un pilar de calçat i els ortostats (J. M. Apellániz, 1978).

A vegades s'observa com una de les lloses situades en uns dels costats més estrets de la cambra té menys

Dolmen de Ausokoi (Estació Aralar occidental, Guipuzcoa)

alçada que les altres, de manera que deixa un forat, interpretat generalment com a finestra. Normalment aquesta apareix en dòlmens curts i tancats, així com en algun de poligonal i llarg també tancat (J. J. Vivanco, 1981). Alguns exemples d'això són Portuzargaña E., Akolako Lepoa I. i Sorginetxe.

Per altra banda en una dotzena de monuments i potser degut a la inexistència de lloses adients, s'ha rebaixat la roca del subsòl per a augmentar la cabuda de la cambra, formant uns buits que presenten diferents formes (circular, troncocònica, oval) i de dimensions variables (1,52 x 0,63 x 0,42 m. a Kutzebakar, 2 x 1,30 x 0,50 m a Aizkolin). En l'estació d'Elosua-Plasentzia, en què dominen els basalts, es troben Atxolintxiki, Kcixeta, Maurketa, i Iruiya. Aquest últim és excepcional perquè no tenia lloses laterals de cambra, de manera que el túmul vorejava un forat circular que a la vegada estava tapat amb una llosa.

Tipologia de les cambres i estructura dels túmuls i corredors

En parlar de la tipologia de les cambres ens basem en l'establerta per J. M. Apellániz i que és la següent:

Sagastietako Lepua I (Estació Igoín-Akola, Guipuzkoa)

sepulcre de corredor, sepulcre de galeria, dolmen curt obert i tancat, dolmen llarg obert i tancat, i dolmen poligonal. En qualsevol cas, a l'hora d'aplicar aquesta classificació als models concrets creiem necessària molta precaució, ja que per una part la no excavació de molts d'ells, així com les diferents modificacions que hi ha hagut des de la seva construcció, en qüestionen moltes vegades l'assignació a un tipus o a un altre. També es fa difícil definir els límits d'alguns d'aquests tipus.

D'altra banda, un seguit de dòlmens no encaixen en cap d'aquests grups a què ens hem referit, almenys amb les dades de què disposen actualment.

Segons es desprèn de l'estudi de J. J. Vivanco (1981), el dolmen curt és el més freqüent, i dintre d'aquest, l'obert, seguit de lluny del dolmen llarg.

Si diferenciem els de la vall i els de la muntanya, dintre dels primers és majoritari el sepulcre de corredor i freqüent el dolmen poligonal; mentre que entre els segons, el dolmen curt és molt superior numèricament seguit de lluny del llarg.

Pel que fa a les dimensions de la cambra, l'autor esmentat dona un valor mitjà de 2,18 m de llarg i 1,17 m d'ample, si bé aquestes dimensions són sempre més grans en els dòlmens de la vall.

Partint de l'afirmació de J. M. Apellániz (1974, 1975), els sepulcres de corredor ocupen la zona més meridional de l'àrea dels Husos i se situen a les valls i no a les muntanyes. En el cas dels sepulcres de galeria, es fa difícil la inclusió de monuments d'aquest grup a Euskal Herria; en qualsevol cas, els quatre que l'esmentat autor dona en aquest apartat, pel que fa al grup de els Husos, es situen a la muntanya.

Aquí es planteja el problema dels dòlmens d'Artajona que T. Andrés creu més correcte de situar com a variants de sepulcres de corredor que com a galeries cobertes, i que J. M. Apellániz diu que són menys sepulcres de galeria que els altres pel fet que la cambra i el corredor estan lleugerament diferenciats.

Pel que fa als dòlmens llargs, els oberts predominen sobre els tancats, tant en el grup de els Husos com en el de Santimamiñe. En aquest darrer grup a vegades tenen el sòl empedrat o amb una llosa que cobreix tot el recinte, i en alguns casos presenten un cromlec al voltant del túmul.

Com ja hem dit, el dolmen curt és el més freqüent, i domina en el grup de Santimamiñe, i se situa en la muntanya o en les valls de muntanya, com els pocs que es localitzen en el grup dels Husos. Dintre d'aquests, els oberts són numèricament molt superiors als tancats. En ambdós casos es donen exemples amb lloses grans i petites; els primers pertanyen al grup de Santimamiñe i els segons corresponen a ambdós grups.

Finalment el dolmen poligonal, més petit en el grup de Santimamiñe, és gran en el de els Husos, de lloses fortes i molt regular.

En quant a les estructures dels túmuls, el seu estudi ha permès reconèixer diferents tipus que es desenvolupen verticalment i horitzontalment. Encara que el seu coneixement està en estreta relació amb diverses metodologies d'excavació emprades al llarg d'aquest segle, no se'n pot deduir sempre l'absència de la manca de descripcions.

Generalment la base del túmul està construïda amb lloses o blocs més grans que els de les capes superiors, la qual cosa fa una mena de plataforma. És possible que tingui la finalitat d'anivellar la superfície per a l'assentament del túmul.

Sovint, les lloses es col·loquen obliquament sobre el terreny (no clavades), imbricades entre si com escames de peix i van orientades cap al centre (Miruatza, Ausokoi, Trikuaizti I, Arrolamendi II).

No és estranya la presència, quasi a la perifèria del túmul, d'un seguit de pedres clavades que a voltes arriben a formar una espècie de cromlec, o bé d'unes quantes fites aïllades, de dimensions variables, que a més de delimitar el túmul, eviten que s'ensorri. Potser aquesta franja exterior al cromlec que es cita alguna vegada sigui en realitat el resultat de la caiguda imperceptible però contínua dels blocs del túmul. De moment és excepcional la presència de cromlecs parcials (Itaida N.), o la d'un túmul de terra circumscrit per un mur de pedra seca a manera de cromlec (dolmen de la Corona d'Hualde), segons J. Maluquer de Motes.

Igualment es descriuen altres tipus de cromlec o anell d'una (Andatza I) o varies lloses juntes (Galupa II) envoltant la cambra.

Estructures més destacables són les del dolmen de Pozontarri, amb 28 lloses de quasi 1 m d'alçada, clavades i calçades amb estreps transversals, aproximadament a 1 m de la vora exterior del túmul, i les d'Eskatzabel amb 63 testimonis. Altres exemples de cromlecs més o menys complets són els de Sagastieta-ko Lepua, Akolako Lepua I, Molua, Irigorri i Iuskadi.

En alguns dòlmens s'ha detectat més d'un tipus d'estructura, i possiblement la seva funcionalitat és el que explica que afectin una part del monument o que no existeixin en altres casos. Així doncs, l'estructura més complexa correspon a Arrolamendi I, molt semblant a Jentietxe, (ambdós túmuls són de cronologia incerta). De la perifèria al centre es descriuen les següents estructures: 1) un anell exterior (1,20 m d'ample) de lloses d'arenisca, en sentit horitzontal. 2) Una filera de blocs clavats verticalment, alguns inclinats cap a l'exterior com un cromlec. 3) Grans lloses clavades, inclinades i imbricades formant angle molt agut cap al centre. 4) Replà de grans lloses horitzontals en el centre, algunes imbricades i inclinades de manera molt aguda. En el sector W del túmul les lloses inclinades s'interrompen, i s'inicia un corredor en direcció W.

En els dòlmens de Campas de Oletar i Miruatza

només s'han descrit estructures que s'assemblen a les 3 i 4 esmentades abans.

No és freqüent que en el corredor hi hagi estructures, però en el contacte amb el túmul se n'han descrit algunes d'interessants. Així, el sepulcre de corredor de San Martín presentava en el túmul dues files de pedres sobreposades, una mica recolzades cap al centre formant una barrera de 0,80 m d'alçada i 1,50 m de longitud que protegia l'entrada del corredor (J. M. Barandiarán, 1971). La Txabola de la Hechicera té en el túmul un petit muret de façana regular, deguda a l'elecció de la cara plana de les pedres, que arriba a la 1a. llosa de la paret de la galeria. Aquest muret que pren forma d'embut amb la galeria, sembla la vorera d'un passadís i el centre és un empedrat que es col·loca directament sobre el sòl natural de forma rectangular, (J. M. Apellániz, 1978). Aizkomendi també presentava el corredor empedrat.

Un altre aspecte interessant és el relacionat amb el treball realitzat en algunes pedres que formen els monuments. Les lloses de les cambres i corredor rarament són treballades: únicament alguns sepulcres de corredor tenen les superfícies regularitzades i fins i tot un apuntament intencional (Txabola de la Hechicera). Un interès especial tenen la mina de Farangortea i el Portillo de Eneriz (Artajona) que presenten la cambra i el vestibul separats per una llosa perforada, treballada curosament, a més de la probable tapa, (T. Andrés, 1986), de manera que la perforació apareix al mateix temps emmarcada en un rectangle format en ambdues cares per dues escòcies que originen el bosell (J. Maluquer de Motes, 1963).

Estratigrafies

Les estratigrafies en les cambres dolmèniques no són freqüents, degut principalment a les successives inhumacions, acumulacions i remocions. A Euskal Herria disposem únicament dels casos de Landarbaso I, San Martín, El Sotillo i la Txabola de la Hechicera.

Landarbaso I (T. Autari, 1951) presentava una estratigrafia molt pobre. Un nivell inferior amb un geomètric sobre el qual se situaria una gran llosa, per sobre d'aquesta una capa estèril (per abandonament?) i finalment un nivell superficial amb una destraleta i alguna làmina.

El sepulcre de corredor de San Martín, excavat per J. M. Barandiarán i D. Fdez. Medrano, presentava a l'interior de la cambra una llosa que separava dos moments d'inhumació ben diferenciats i que semblen representar dos moments cronològics diferents. Hi ha, també, els materials del corredor, que suposem que representen la barreja de moments ben diferenciats a la cambra, malgrat la seva gran semblança amb els del nivell inferior. Aquest es caracteritzava per la presència de geomètrics amb retoc abrupte, espàtules

acanalades en tibies d'ovicàprids, cisells de secció circular i ceràmica llisa entre d'altres materials. El nivell superior presentava pocs geomètrics, diverses puntes de sageta —foliiformes i de peduncle i aletes—, botons de perforació en «V», un punyal triangular i campaniforme del tipus «ciempozuelos».

Aquest monument no ha estat datat, però el paral·lelisme amb els materials obtinguts (en coneixem únicament un breu referència) en el sepulcre de corredor de los Zumacales i en el túmul del Miradero excavats recentment per G. Delibes (G. Delibes 1985) a la Meseta N., fa que els considerem contemporanis. El miradero proporciona unes datacions de 3025 i 3165 aC.

El sepulcre de corredor d'El Sotillo presentava en opinió de J. M. Apellániz (1974-1978) un nivell d'enterraments amb micròlits en la base. Aquest nivell es separava del superior mitjançant unes lloses caigudes, de petit tamany, i contenia ceràmiques campaniformes, metall i una punta de fletxa d'os entre altres materials. Si bé tipològicament els materials semblen correspondre a dos moments, a les memòries, tal i com indica A. Cava (1984), ambdós conjunts no estan diferenciats. Es pot pensar únicament que la presència de J. M. Apellániz a l'excavació li permeté distingir ambdues fases, encara que aquestes no fossin separades més tard, en la publicació de les memòries.

La Txabola de la Hechicera (J. M. Apellániz i D. Fdez. Medrano, 1978), fou subdividida en vàries fases, si bé ens referirem únicament a aquelles dues en què els materials molt posteriors no existeixen o bé són molt limitats. La primera fase, o inferior, contenia dues puntes de fletxa d'aletes incipients, un fragment de geomètric, un altre d'espátula amb acanalat, etcètera. La segona, d'enterraments amb ocre, presentava entre altres materials dues puntes de fletxa, una dena de coure i un fragment de ceràmica

Materials arqueològics de Trikuaitzi I (Estació Murumendi, Guipuzkoa)

amb impressions que recorda la tècnica de Boquique, que fa dubtar d'aquesta estratigrafia.

Finalment cal destacar el túmul-dolmen de Kurutzebide, no per la seva estratigrafia sinó per la seva datació (2495±95), i per l'aixovar compost de 7 geomètrics, una punta de fletxa d'aletes incipients, dues espátules en tibia, ceràmica llisa, etc. (J. I. Vegas, 1981).

Desgraciadament no hi ha altres monuments que disposin d'una estratigrafia clara, per la qual cosa, per detectar l'evolució de determinats moments i materials, és necessari recórrer a jaciments en cova. Per exemple, per tractar l'anterioritat de les puntes de fletxa foliiformes sobre les de peducle i aletes (P. Utrilla, 1982).

Un altre problema que plantegen aquests monuments és el de la periodicitat de les inhumacions. Els uns semblen haver estat utilitzats amb certa freqüència i en un temps relativament breu (alguns d'ells únicament de manera estacional), per ser abandonats després totalment o tornar a ser reutilitzats en un moment més tardà. Aquest podria ser el cas de San Martín i Landarbaso. De totes maneres, altres apunten cap a una utilització més o menys contínua durant un llarg període, a la vegada que el seu aixovar sembla representar diversos moments cronològics.

Seria interessant poder arribar a saber les causes que motivaren l'abandó de la utilització d'aquests monuments, així com en cas de reutilitzacions, conèixer la relació entre els constructors dels monuments i els nous grups que els utilitzaren.

Localització espacial dels materials

Les restes trobades en els monuments megalítics no tenen tots el mateix origen i significat. En aquest treball els agrupem en dos conjunts; els procedents de la cambra i els procedents del túmul.

Els materials situats en l'interior de les cambres semblen ser de caràcter ritual, encara que dir això significa potser simplificar un problema de solució difícil. En alguns casos s'ha trobat en l'interior l'instrument causant de la mort, en d'altres podrien ser els objectes personals que acompanyaven el difunt, però no pas ofrenes rituals pròpiament dites. El cert és que en l'estat actual dels coneixements es fa molt difícil de saber quan ens trobem davant de casos de ritual i quan no. Així, J. Maluquer de Motes (1963) veu per exemple la possibilitat que hi hagués hagut el costum d'enterrar sense aixovar, cosa que explicaria l'escassetat de troballes en molts casos. J. M. Apellániz (1975) creu, però, que la pobresa seria el que podria explicar l'escassetat de materials en relació al nombre d'inhumats en el grup de Santimamiñe així com en el de Los Husos.

Un fet, però, caracteritza els materials de les cambres sigui quin sigui el motiu de la seva presència

allà, i és que es tracta d'objectes tipològicament acabats (làmines, puntes de fletxa, etc.), i és molt rara la presència de restes de talla. Les troballes ceràmiques són d'altra banda de difícil interpretació, i la seva fragmentació fa pensar en una intenció ritual. Cal recordar no obstant que les successives inhumacions podrien haver-les deteriorat en alguns casos.

Els materials trobats en la superfície del túmul poden tenir orígens diferents encara que generalment es caracteritzen per la freqüència de restes de talla. Això en alguns casos s'ha relacionat amb els treballs efectuats en el mateix dolmen, com en el cas de Kurutzebide (J. I. Vegas, 1981). En d'altres, com Trikuaitzi I (actualment en estudi) ha fet pensar en activitats realitzades al final de la construcció del monument, degut a l'abundància de restes de talla trobades en la superfície del túmul. D'altra banda, els materials, sobretot ceràmics, trobats a les bases dels túmuls, són considerats per J. I. Vegas (1981) com a possibles ofrenes de fundació o propietat.

Pel que fa a la disposició de les restes humanes i elements associats, en els dòlmens bascos no hi ha gairebé dades, ja que els materials es troben desordenats per remocions antigues i/o modernes o perquè es tracta d'excavacions antigues. D'altra banda, una gran quantitat de monuments no han proporcionat restes òssies a causa de l'acidesa del terreny.

Pel que fa a la disposició dels inhumats, aquests no sempre estan col·locats directament sobre el sòl natural; així doncs, hi havia un sòl de lloses a Obioneta S., Pozontarri, Intxusburu, Aznabasterra i Sagastietako Lepoa. A Ausokoi són diverses capes de lloses superposades, i a Portuzargaña E., el fons de la cambra estava format per una gran llosa una mica inclinada, més alta en la capçalera que en l'entrada. A Landarbaso I una altra llosa semblava separar dos moments d'inhumació molt pobres; i a Eskalmendi els treballs de B. Bengoa han permès la troballa d'un gran nombre d'esquelets col·locats en tres capes separades entre si per petites lloses de calissa degradada (E. Eguren, 1914).

D'altra banda, a Aizkomendi es parla que les restes humanes tenien els caps a la part d'orient i els peus a ponent, però no es donen detalls de la posició del cos. El 1892, J. Apraiz descriu la troballa a Gurpide S.: «Sota d'unes cobertures i al voltant de la cambra van aparèixer, arran de terra, una trentena de cranis arrambats a les lloses i amb els troncs en direcció al centre, cosa que es repetia gairebé fins al fons del dolmen». A Eskalmendi, ja esmentat, es varen trobar 4 esquelets estirats en direcció E.

A més d'aquests casos més o menys espectaculars s'han observat acumulacions de restes humanes, normalment ossos llargs i fragments de cranis, a fi i efecte de fer lloc per a efectuar noves inhumacions a Igaratza, Jentillari, La Mina de Farangortea, Alto de la Huesera, etcètera, així com diversos cranis al costat de la llosa de capçalera a les Campas de la Choza.

Antropologia

Els estudis antropològics d'Euskal Herria tenen una àmplia tradició ja des de principis de segle, amb antropòlegs de gran nivell com E. Eguren, T. de Aranzadi, M. Fusté i J. M. Basabe, que han anat estudiant el material sorgit de les diferents excavacions.

D'aquests estudis es diferencien dos tipus humans: el pirinenc occidental, del qual en podem trobar restes sobretot en el grup de Santimamiñe (Obioneta, Aranzadi, Arzabal, etc.) i el mediterrani gràcil, més ben representat en el grup dels Husos, encara que a vegades s'han localitzat restes d'aquest tipus en el primer grup i viceversa, cosa que evidencia relacions mútues.

A més dels tipus esmentats s'han detectat també mediterranis robusts (Alto de la Huesera), elements dinàrico-armenoides (cova de Urbiola) relacionats amb prospectors de coure, així com algun cas d'element alpi (Kobeaga).

Ritual i antecedents funeraris

Les evidències de caràcter ritual són escasses. Alguns ossos humans dels dòlmens d'Olaberta i Aranzadi tenien una coloració vermellova atribuïda a l'ocre, així com una bossada d'aquest material que impregnava ossos de la Txabola de la Hechicera.

Alguns fogars, o les seves restes, trobades al voltant de la cambra o en l'interior, varen ser interpretades per J. M. Barandiarán (1953) com ofrenes de llum i foc. Així els de Portuzargaña E, Intxusburu, Beotegiko Murkoa, Igartza W, i especialment els de sepulcre de corredor d'Aizkomendi, amb més de 40 fogars de 1 m de diàmetre i en algunes zones fins i tot d'un metre de gruix, són exemples d'això.

Desgraciadament l'absència de datacions impedeix determinar l'època en què es van realitzar aquests focs, però n'és destacable la concentració a l'estació dolmènica d'Ataun-Burunda.

També semblen tenir significat ritual les poques restes faunístiques que es troben a l'interior de les cambres-ofrenes d'aliments, però encara que en menys quantitat que en les coves sepulcral (J. M. Apellániz, 1975). Aquestes troballes tenen l'antecedent de la cova de Marizulo, en què juntament amb l'inhumat es van trobar un xai i un gos.

Entre la fauna recollida, la més abundant és la domèstica (Bos Taurus, Capra/Ovis a Kutzemendi, etc.), encara que no falta la salvatge (Sus scrofa, Cervus elaphus a Ausokoi). És quasi excepcional la troballa de restes marines (una vèrtebra de peix a Gurpide N., un Cardium a Gurpide S. i un crespell a l'abric sota roca de Lamikela).

Pel que fa als antecedents funeraris, les restes humanes cronològicament més pròximes al megalitis-

me, o contemporànies als inicis del nou ritu, són escasses. Només podem fer referència a la cova de Marizulo (Urnieta) i a la de Fuente Hoz (Anúcita), encara hi ha casos d'inhumacions en coves que són d'altres moments (Azilià a Urtiaga), però que no es tractaran aquí.

A la petita cova de Marizulo, en el nivell I, i al final de la galeria, es va trobar, entre tres blocs que constituïen una mena de cista, l'esquelet d'un mascle de tipus racial mediterrani amb alguns trets cranials i facials menys distants del pirinenc occidental. També hi havia un xai i un gos, però no hi havia aixovar relacionable amb l'enterrament. La datació va ser de 5285 ± 65 BP (A. Cava, 1978).

La cova de Fuente Hoz presentava tres moments d'enterrament que corresponen als subnivells Ia i Ib (l'inferior). En el Ia, sobre un petit enllosat de calcària hi havia restes de dos individus sense connexió anatòmica. A continuació hi havia una capa d'uns 5-10 cm amb restes humanes remogudes, barrejades amb fauna i indústria, en un intent d'aclarir la zona central més alta de la cova. El nivell Ib, correspon a un individu amb una connexió anatòmica acceptable. Al costat del cap es va trobar una pedra plana de calissa i en la zona occipital un còdol d'arenisca. L'orientació era E-W; mirant cap al migdia i en posició flexionada, amb les extremitats inferiors plegades. Les dates absolutes obtingudes són 5240 ± 110 i 5160 ± 110 BP. Segons l'opinió dels excavadors (A. Baldeón, 1983), ens trobaríem en un moment

antic dintre del ritual funerari de caràcter col·lectiu, i seria, doncs, probable que ens trobéssim davant un canvi de ritual constatat per la presència d'un enterrament individual en la base, una fase intermèdia, que no es troba intacta, i una tercera fase d'enterrament col·lectiu dual. La indústria es caracteritza per la presència de geomètrics.

Formes de vida

Referir-nos a les formes de vida d'aquesta població en una època tan llarga i a la vegada tan escassa en dades, és molt aventurat; més encara veient-nos en la necessitat de simplificar aspectes tan complexos en una zona que en determinats moments ha estat una cruïlla important de camins. Per altra banda som conscients que en un període tan extens s'han produït canvis importants que malgrat tot són difícils de deduir a partir dels estudis dels megàlits si tenim en compte el desconeixement dels hàbitats corresponents.

L'activitat d'aquesta població va ser agrupada per J. M. Apellániz en dues zones: una de pastura, econòmicament més pobre caracteritzada per dòlmen simples de muntanya (grup de Santimamiñe), i una altra que es correspon amb el grup de Los Husos, d'economia doble, pastorívola (muntanya) i agrícola-pastorívola (vall) amb grans sepulcres.

En un treball recent, T. Andrés (1986) fa un esbós

Dolmen de Aizkomendi (Egiraz)

de quatre franges horitzontals que tenen com a referència principal el clima i l'alçada. Seguint aquestes zones hem introduït algunes suggerències provisionals.

La franja atlàntica s'estén des de la costa fins a les serres centrals i es caracteritza per la presència de dòlmens simples a una alçada generalment inferior als 700 m. Intuïm aquí una sèrie de subzones a les quals farem al·lusió breument. Així doncs, tindriem una estreta franja costanera, amb poques prospeccions, amb dòlmens (Jaizkibel, Igeldo, etc.) que s'aboquen al mar en cotes molt baixes —enlairades respecte a l'entorn—, probablement amb una economia molt semblant a la dels habitants d'algunes coves (Ermittia, Urtiaga, i Santimamiñe) en les quals a més dels recursos tradicionals d'aquesta època, hauríem d'incloure els d'origen marí —marisqueig. Aquesta activitat no sabem si seria estacional i relacionada amb pastors transhumants procedents de les serres centrals, o més aviat estaria relacionada amb gent més o menys sedentària que explotaria aquests recursos estacionalment, o consistiria en una aportació més en la seva dieta durant tot l'any.

Cap a l'interior s'estén una altra subzona, allunyada dels recursos marins, amb cotes inferiors als 700 m (zona interior atlàntica). Aquí la població fou segurament sedentària, en no haver-hi condicions climàtiques que ho impedissin, i ser, a més, zona de pastura d'hivern dels pastors procedents de les serres més enlairades, encara que també hi ha la possibilitat que fossin transhumants.

Aquests problemes però, almenys de moment, no tenen solució perquè desconeixem les respostes a qüestions com la periodicitat dels dòlmens, l'alçada màxima dels hàbitats a l'hivern, la relació entre l'hàbitat i el dolmen, la presència o no d'agricultura, el tipus de bestiar i nombre de caps, etcètera.

De qualsevol manera, fins ara no hi ha constància de l'existència de l'agricultura, cosa que s'ha justificat en base al terreny inapropiat. De tota manera, creiem que podia haver-n'hi dintre d'una economia de subsistència i com a complement de l'alimentació.

Tenir constància de la pràctica de l'agricultura en les diferents zones, seria clau per resoldre alguns problemes relatius als moviments d'aquesta gent.

La segona franja comprèn les alçades mitjanes i altes (entre 800 i 1300 m). Les cotes mitjanes inclouen serrats que són prolongació de serres centrals, com Altzania i Elgea-Artia, però a més es podrien incloure alguns serrats considerats en la franja anterior (Elosua-Plasentzia, etc). Aquestes zones es varen poder utilitzar com a pastures d'estiu, però no es pot descartar una possible sedentarietat, i representar també una fase d'estada en un descens esglaonat des de les serres centrals. Aquesta última possibilitat no és, però, suficient per explicar la concentració dels dòlmens d'Altzania i Ataun-Burunda. Potser aquesta alta densitat s'ha de justificar també a partir

d'interessos estratègics, en el sentit més ampli, en una zona de pas de Gipuzkoa a la Barranta, i a la seva prolongació en la Llanada alavesa (recordem l'origen de la destrai perforada de Balankaleku). Aquests mateixos interessos s'haurien de tenir en compte en els serrats de Gorbea, Urkiolamendi, Elgea-Artia, Kurtzemendi, a més d'altres possibles, més concrets, relacionats amb la metal·lúrgia, encara que de moment no es poden avaluar (un motlle de destrai a 100 m del dolmen de Mugasoro).

Les cotes altes (Aizkorri, Entzia, Urbasa, Aralar) es caracteritzen per una economia pastorívola transhumant a zones de menys alçada en determinades èpoques de l'any. Així, dòlmens de la vall com Aizkomendi i Sorginetxe, s'han relacionat amb la serra Entzia, i els de la vall de Kuartango amb els serrats de Badaya i Guibijo (A. Ciprés, 1978). Potser s'haurien d'explicar de la mateixa manera algunes coves sepulcral situades en zones pròximes al fons de la vall (Pikandita, Limurita, Sorginzulo), i al peu de Aralar, o bé s'hauria de pensar en la presència de grups «estables» en el fons de la vall.

És en aquests serrats on es localitza el principal nucli dolmènic, encara que la diferència respecte d'altres zones es va reduint en augmentar el nombre de troballes. Això és el resultat de la continuïtat en l'aprofitament de les pastures, que són utilitzades fins a l'actualitat degut a la insuficiència de les cotes inferiors.

La tercera franja, d'alçada mitjana corresponent a la vessant mediterrània és una zona de menys densitat de dòlmens, si bé s'inclouen aquí alguns dels més espectaculars com Sorginetxe o Aizkomendi en la Llanada alavesa o el Portillo de Eneriz i la Mina de Farangortea en la Nafarroa mitjana així com els de la vall del Kuartango. Aquestes zones es caracteritzarien no només per les favorables condicions naturals i climàtiques per a l'agricultura i el pastoreig, sinó també per ser un lloc estratègic com a via de comunicació (T. Andrés, 1986). És estrany però, que no s'hagin trobat sepulcres de corredor d'aquestes característiques a la Sakana o Barranta navarra que tinguessin una finalitat similar als de la Llanada.

Finalment, la zona de la Rioja alavesa i el seu entorn es caracteritza pels sepulcres de corredor amb cambra poligonal de tendència més o menys circular (T. Andrés, 1986), i una activitat agrícola i pastorívola.

Certament, aquesta sèrie de franges, hauran de ser matisades, i fins i tot corregides a la llum de noves dades que puguin aportar les investigacions, així com a través de la valoració d'altres elements de caràcter més o menys local (microclimes, exposició al sol, etc).

Hi ha més punts foscos per als quals no tenim resposta. Així ens podem preguntar per la relació que hi ha entre els dòlmens dispersos per tot el serrat, l'home i les seves activitats, o el perquè de l'abandó d'uns dòlmens i la construcció d'uns altres en un lloc

pròxim. De moment són interrogants, però potser s'ha de pensar en una sobreexplotació que hagués determinat l'esgotament de l'àrea, o bé en un canvi dels interessos i necessitats. D'altra banda, també hem de pensar en un augment de la població en l'Encolític, que necessitaria noves àrees per explorar, de manera que hi hauria monuments en una mateixa serralada que serien coetanis entre ells.

Certament es podria apuntar cap a una colonització a la recerca de terres o pastures al llarg d'un mateix serrat, però, ¿no hi hauria també una colonització en alçada? El problema comença amb el desconeixement dels hàbitats anteriors al megalitisme, però no deixa d'estranyar l'escassetat o quasi absència de geomètrics en les cotes superiors als 900 m a Aralar (un a Debata Realengo), Aizkorri, Urbasa, i algun a Entzia, mentre són freqüents altres objectes més recents. En examinar les poques dades dels dòlmens simples es té la impressió que en les zones inferiors a la cota esmentada els geomètrics són més freqüents (no abundants) i que l'antiguitat que semblen tenir (llevat de perduracions) en aquestes zones baixes el megalitisme fos anterior.

Origen i difusió del megalitisme

A continuació ens referirem a diversos aspectes dels dòlmens, i plantejarem alguns problemes referents a l'origen i difusió dels diferents tipus constructius.

La majoria dels sepulcres de corredor es concentra

al sud d'Araba, al nucli Turiso-Ebro i a la vall de Kuartango, a més d'uns quants més dispersos (Aizkomendi, Igarza W., etc.).

La cronologia inicial es pot situar al voltant del 3200 aC, després de comparar els materials de la capa inferior de San Martín amb els de El Miradero (Valladolid), així com el nivell base de Los Husos.

Aquest moment es caracteritza per tres elements: existència dels sepulcres de corredor, presència d'espàtules acanalades sobre tibies i geomètrics de retoc abrupte.

En observar, però, el conjunt d'aquest tipus de monuments excavats i els materials que hi trobem, veiem que no sempre van associats els tres elements. Així doncs, falten geomètrics i espàtules a Igarza W, La Mina, Layaza, Los Andrinales, etc., només hi ha puntes de fletxa de retocs plans entre el material trobat. En d'altres llocs, contràriament, només hi ha fragments d'espàtules (Gurpide N), o geomètrics (El Sotillo, San Sebastián S., entre altres). Finalment tenim el cas de Kurutzebide (2495±95), la datació del qual hem de considerar com la mitjana dels moments d'inhumació i per tant la seva construcció deu ser anterior, i que, sense ser sepulcre de corredor, té alguns materials semblants als de la base de San Martín, a excepció d'una punta de retocs plans que fa el conjunt més modern. D'altra banda el sepulcre de corredor de la Txabola de la Hechicera (sense datar), té materials que recorden a Kurutzebide (lític i ossi), però que l'allunyen de la base de San Martín per la presència de puntes de retoc pla.

Davant d'aquesta diversitat de situacions, es

Dolmen del Portillo de Eneriz (Artajona)

plantegen interrogants, de moment sense solució possible, com la contemporaneïtat o no de la construcció de sepulcres de corredor i l'elaboració de les espàtules acanalades amb les puntes d'aletes incipients. No obstant, si bé sembla que els sepulcres de corredor són el tipus de monument més antic, no deixa de cridar l'atenció que quasi paral·lelament, apareguin altres estructures funeràries com Kurutzebide, o alguns dòlmens simples.

Pel que fa als dòlmens simples, són massa pobres per aventurar hipòtesis sobre un possible origen diferent del dels sepulcres de corredor, i cercar-lo en zones nord-pirinenques. Però, la presència de geomètries en diferents monuments (no abundància), fa pensar que alguns podrien ser d'un moment antic dintre del megalitisme (pròxims al pis inferior de San Martín?). Així tenim els casos de Maurketa, Irkutzeta, Landarbaso I, Lindus I, Aizpuruko Zabala, Trikuaizti I i II (actualment en estudi), encara que altres com Beotegiko Murkoa, amb un trapezi i una armadura trapezoïdal de retoc pla bifacial, no s'han d'emmarcar en un moment més tardà, i al qual potser pertanyeran alguns dels esmentats anteriorment.

Pel que fa a això, les excavacions dels túmuls de Trikuaizti ens fan pensar en la gran antiguitat d'alguns dòlmens simples i túmuls, potser paral·lelitzables amb el pis inferior de San Martín. Així, a Trikuaizti II, només s'han trobat geomètrics, si bé no s'han pogut datar. A Trikuaizti I, la datació es situa en un moment anterior al 3000 aC, però el fet que aquest monument estigui en estudi i la falta de més datacions que la confirmin, fa que, de moment, deixem aquesta dada en reserva.

Després d'això ens podem preguntar: ¿Com s'entenen aquestes diferents formes constructives en èpoques tan pròximes? ¿Corresponen a tradicions diferents els sepulcres de corredor i els dòlmens simples, per exemple? De moment no és possible assegurar res; malgrat tot, convé tenir en compte les adaptacions locals en base a unes necessitats i condicionaments concrets (tipus de població, nombre d'habitants, matèries primeres, etc.) i que en algun cas podrien ser suficients per no haver de recórrer a les diferents tradicions per explicar l'origen d'ambdós tipus, i es poden donar, perfectament, tal i com diu J. M. Barandiarán, dintre d'un mateix cicle cultural.

Pel que fa als sepulcres de corredor de llosa perforada separant la cambra del corredor (La Mina de Farangortea i El Portillo de Eneriz, a Artajona), destaca la falta d'unanimitat a l'hora d'adjudicar-los una procedència determinada. Se'ns presenten com una illa dintre del megalitisme en el nostre país. Per altra part, els materials trobats són més recents que els dels sepulcres de corredor coneguts.

Per G. Daniel (1963) tindrien com a àrea de formació el sud peninsular, i des d'allà passarien a la cultura de S.O.M. a través del dolmen de Fargues (Landas), i no des del SE de França. J. Maluquer de

Motes (1964), acceptant la dependència de les àrees meridionals i occidentals, considera el pas a França a través del Pirineu navarrès del concepte de lloses perforades, i amb això de les galeries cobertes, com a resultat de la regularització de les parets del corredor i cambra, i veu relacions amb el Pirineu oriental en els botons prismàtics en «V» i en algunes plantes com la de la galeria coberta d'Arrako. El 1974, l'ent referència a aquests dos monuments, diu que tenen un origen meridional, i no occidental, i els considera de tradicions diferents. Per T. Andrés (1977) hi haurien paral·lelismes amb el nucli megalític del S.O.M., que té aixovars anteriors: però al final no s'inclina per assenyalar cap origen, per mediat que sigui. Finalment, R. Joussaume (1985) opta per una connexió amb Catalunya i l'Aude, en el sentit E-W, a la qual hauria arribat a través del sud-est i Portugal.

Per últim, plantegem la problemàtica de l'evolució de les formes constructives i del ritual dels quals hem parlat, cap a les corresponents a l'Edat del Ferro.

J. M. Barandiarán (1950), en relació amb això fa unes interessants consideracions: «Hi ha dòlmens el túmul dels quals està vorejat d'un "espil" o circumferència de pedres a manera de les que formen els «baratzak» o petits cromlecs pirinencs. Es diria, doncs, que són una supervivència dolmènica en una època en la qual, pel fet d'haver-se introduït el costum d'incinerar els cadàvers, ja no feia falta construir les cambres megalítiques. Havia desaparegut, doncs, el dolmen, i es conservava el túmul i l'"espil", o només aquest últim element.» El costum d'incinerar es deuria a influències indoeuropees. A. Llanos, per la seva part, crida l'atenció, igual que J. M. Apellániz sobre la presència de cremacions en coves sepulcrales. Per aquest últim autor, «el cromlec es pot interpretar com a pertanyent al fons autòcton del món de l'Edat del Ferro, tant en el seu aspecte constructiu com en el ritual en haver-hi restes o cremacions en coves del Bronze».

Entre les coves Eneolítiques i del Bronze n'hi ha algunes de caràcter sepulcral en què hi ha restes de cremacions acceptades per tothom, encara que no hi ha unanimitat pel que fa al sentit que tenen. Així, per J. M. Apellániz serien incineracions, mentre que per T. Andrés no es tractaria d'un ritual funerari sinó d'una mesura pràctica d'higiene que va arribar a convertir-se en un ritual.

Però ¿què hem de pensar dels ossos cremats trobats en els túmuls dels dòlmens?

Certament el ritual dolmènic és el de la inhumació, però en alguns casos s'han trobat restes de cremació. Així, per exemple, en el dolmen, d'Oietar s'apreciaven senyals evidents d'incineració, i la proximitat d'una punta lenticular o d'aletes incipients. Un cas similar són Las Campas W. A El Alto de la Huesera es va trobar un crani envoltat de cendres —cremat segons J. M. Apellániz— i un altre

os cremats i cendres en el túmul de Kurutzebide (J. I. Vegas, 1981).

Probablement no tots aquests casos tenen la mateixa explicació: els uns seran reutilitzacions de l'Edat del Ferro, d'altres cremats accidentalment en ser trobats en superfície després d'una remoció, etc. No obstant, amb certa inseguretats, la presència de cremacions es sol considerar com una reutilització de l'Edat del Ferro. Aquesta hipòtesi, però, es deu més a una falta de materials i datacions d'aquestes restes que a una reutilització evident. Potser per explicar aquestes restes no s'hauria que recórrer només a les reutilitzacions, sinó també a la cremació dels ossos de la cambra per efectuar noves inhumacions.

Finalment, pel que fa a les estructures, es podria pensar, tal i com va entreveure J. M. Barandiarán, en una evolució a partir dels dòlmens amb cromlecs a les diferents estructures datades per C 14 en el primer mil·lenni aC; alguns túmuls, cromlecs tumulars i cromlecs.

Més difícil de resoldre és el pas del ritual de la inhumació al de la incineració generalitzada, ja que no es possible determinar si les incineracions anteriors al primer mil·lenni tenien un caràcter ritual, encara que l'excepcionalitat dels casos fan pensar que no fou així.

ABSTRACT

Notes on Euskal Herria Megalithism

In this work we have tried to realize an outline of some of the aspects relating to the megalithic monuments in the Basque country, something which has previously been the subject of extensive works of various authors.

The investigations in this field have been abundant and exemplary but despite these our lack of knowledge in this area remains great, in particular that relating to those dwelling places of the population who built the megalithic monuments.

Something else which is to be noted is the lack of materials in most of the monuments and similarly the scarcity of data obtained by C.14.

Some of these problems could however be solved, at least in part, by means of the latest excavations practised on these type of monuments.

BIBLIOGRAFIA

ANDRÉS, T. (1977): *Los sepulcros megalíticos de Artajona*. Príncipe de Viana, 148-149, pp. 403-422, Pamplona.

ANDRÉS, T. (1979): *Ritos funerarios de la Cuenca Media del Ebro: Neolítico y Eneolítico*. Berceo, 97, pp. 3-25. Logroño.

ANDRÉS, T. (1986): *El Megalitismo en el Pirineo Occidental*. Actas de la Mesa Redonda sobre Megalitismo Peninsular 1984, pp. 133-144. Madrid.

APELLANIZ, J. M. (1974): *El Grupo de Los Husos durante la Prehistoria con cerámica en el País Vasco*. Estudios de Arqueología Alavesa, 7, pp. 1-409, Vitoria.

APELLANIZ, J. M. (1975): *El grupo de Santimamiñe durante la Prehistoria con cerámica*. Munibe, 28, pp. 1-136, San Sebastián.

APELLANIZ, J. M., FDEZ MEDRANO, D. (1978): *El sepulcro de galería segmentada de la Chahola de la Hechicera. (El Villar, Alava). Excavación y restauración*. Estudios de Arqueología Alavesa, 9, pp. 141,224, Vitoria.

ATAURI, T., ELOSEGUI, J., LABORDE, M. (1951): *Exploración de tres dólmenes de la estación dolménica de Igoín-Akola (Guipúzcoa)*. Munibe, 3, pp. 1-56, San Sebastián.

BALDEON, A., GARCIA, E., ORTIZ, L., LOBO, P. (1983): *Excavaciones en el yacimiento de Fuente Hoz (Anicita, Alava)*. Estudios de Arqueología Alavesa, 11, pp. 7-67, Vitoria.

BARANDIARAN, J. M. (1950): *La prehistoria en el Pirineo Vasco, estado actual de su estudio*. Actas del primer congreso Internacional de Estudios Pirináicos, San Sebastián.

BARANDIARAN, J. M. (1953): *El hombre prehistórico en el País Vasco*. Ed. Ekin, Buenos Aires.

BARANDIARAN, J. M., FDEZ MEDRANO, D. (1971): *Excavación del dolmen de San Martín. (Laguardia)*. «Investigaciones Arqueológicas en Alava 1957-1968», pp. 147-173, Vitoria.

CAVA, A. (1978): *El depósito arqueológico de la cueva de Marizulo (Guipúzcoa)*. Munibe 30, pp. 155-172, San Sebastián.

CAVA, A. (1984): *La industria lítica en los dólmenes del País Vasco meridional*. Veleia, 1, pp. 51-145, Vitoria.

CIPRES, A., GALILEA, F., LOPEZ, L. (1978): *Dólmenes y túmulos de las sierras de Guibijo y Badaya. Planteamiento para su estudio a la vista de los últimos descubrimientos*. Estudios de Arqueología Alavesa, 9, pp. 65-125, Vitoria.

DANIEL, G. (1963): *The collective tomb builders of Iberia: Indigenes or colonists?* In: A. P. Bosch-Gimpera. México.

DELIBES, G., FERNANDEZ, J., ROMERO F., MARTIN VALLAS, R. (1985): *La prehistoria del Valle del Duero*. Hist. de Castilla y León. Valladolid.

EGUREN, E. (1914): *La Prehistoria en Alava*. pp. 99-159, Bilbao.

JOUSSAUME, R. (1985): *Les dolmens pour les morts*. Ed. Hachette, Paris.

MALLUQUER DE MOTES, J. (1963): *Notas sobre la*

cultura megalítica Navarra. Príncipe de Viana 92-93, pp. 93-147, Pamplona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1964): *Notas sobre la cultura megalítica Navarra*. pp. 5-59, Pamplona.

MALUQUER DE MOTES J. (1974): *En torno a la cultura megalítica en la Rioja Alavesa*. Estudios de Arqueología Alavesa, 6, pp. 83-90, Vitoria.

UTRILLA, P. (1982): *El yacimiento de la cueva de Abauntz (Arraiz-Navarra)*. Trabajos de Arqueología Navarra, 3, pp. 203-353, Pamplona.

VEGAS, J. I. (1981): *Túmulo-dolmen de Kurutzebide en Letona. Memoria de excavación*. Estudios de Arqueología Alavesa 10, pp. 19-66, Vitoria.

VIVANCO, J. J. (1981): *Orientación y tipología de las cámaras de los dólmenes de montaña y de valle*. Estudios de Arqueología Alavesa 10, pp. 67-144, Vitoria.

José Antonio MUJICA ALUSTIZA
(Arqueòleg de la Sociedad de Ciencias de Aranzadi Donosti)

Xabier PEÑALVER IRIBARREN
(Arqueòleg de la Sociedad de Ciencias de Aranzadi Donosti).

Traducció de l'original en castellà de M. del Mar Espadaler.

UN COL·LECTIU AMB VOLUNTAT DE SERVEI

**COL·LEGI OFICIAL
D'APARELLADORS I ARQUITECTES TÈCNICS DELEGACIÓ D'OSONA
PLAÇA MAJOR, 6, pral. 08500 VIC - TELÈFON 885 26 11**